

Ks. JANUSZ NOWIŃSKI¹

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID ID: 0000-0001-9486-961X

ECCLESIA EST PARADISUS – INTERPRETACJA KOŚCIOŁA JAKO RAJU NA PLANIE Z SANKT GALLEN Z 819 R.

Pamięci ks. prof. Stanisława Kobiłusa SAC

ECCLESIA EST PARADISUS – INTERPRETATION OF THE CHURCH AS PARADISE ON THE PLAN OF SAINT GALL OF 819

Abstract

Among manifold symbolic interpretations of the Christian temple, of special importance was the perception of the church as a projection of the reality of Paradise (*ecclesia est paradisus*). This interpretation was especially popular in medieval monasteries (*claustrum est paradisus*). The abbey church on the *Plan of Saint Gall* is presented as Paradise, with the entrance flanked by two towers dedicated to the archangels Raphael and Gabriel. The cross in the centre of the temple represents the Tree of Life (*arbor vitae*). An identical cross is placed in the centre of the monastery's cemetery among the trees of heavenly arboretum, as the announcement of the reward to be received on the day of Parousia. Both crosses on the *Plan of Saint Gall* – the one in the centre of the church representing the Tree of Life in the middle of Paradise and the one in the centre of the cemetery epitomizing the promise of the Parousia and eternal life – are a synthesis of the history of Salvation whose beginning and end are marked by *Paradisus* and *Parusia*.

Keywords: symbolism of the church, Paradisus, Paradise, *arbor vitae*, tree of life, the Plan of Saint Gall

Abstrakt

Wśród symbolicznych interpretacji chrześcijańskiej świątyni ważne było postrzeganie Kościoła jako odwzorowania rzeczywistości Raju (*ecclesia est paradisus*). Taka interpretacja znalazła w średniowieczu szczególną popularność wśród wspólnot mniszych (*claustrum est paradisus*). Na Planie z Sankt Gallen kościół opactwa został przedstawiony jako przestrzeń raju, do którego wejścia bronią

¹Ks. dr hab. Janusz Nowiński SDB, prof. UKSW – historyk sztuki, kustosz zabytków dawnego opactwa w Łądzie, konsultant Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii pw. św. Wojciecha w zakresie sztuki sakralnej i konserwacji zabytków, organizator i współautor wystaw sztuki współczesnej, twórca koncepcji i współautor projektów wystroju wnętrz sakralnych. E-mail: nowinski@wp.pl.

dwie wieże dedykowane archaniołom Rafałowi i Gabrielowi. Krzyż w centrum świątyni reprezentuje drzewo życia (*arbor vitae*). Taki sam krzyż został powtórzony w centrum klasztornej cmentarza, pośród drzew rajskiego arboretum, jako zapowiedź nagrody w dniu paruzji. Oba monumenty krzyża na *Planie z Sankt Gallen* – w centrum kościoła jako drzewo życia pośrodku raju i w centrum cmentarza jako zapowiedź paruzji i rajskiej nagrody – stanowią syntezę historii zbawienia, której początkiem był *paradisus*, a końcem będzie *parusia*.

Słowa kluczowe: symbolika świątyni, paradisus, Raj, *arbor vitae*, drzewo życia, Plan z Sankt Gallen

WPROWADZENIE

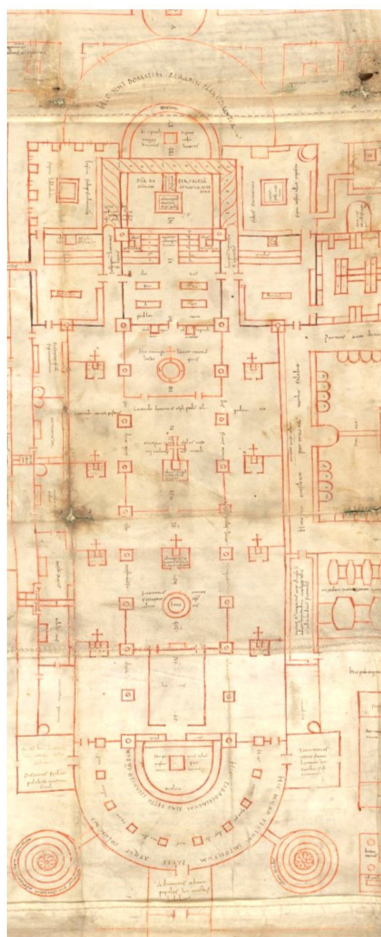
Wśród symbolicznych interpretacji chrześcijańskiej świątyni ważnym, i jednym z najwcześniejszych, było postrzeganie kościoła jako odwzorowania rzeczywistości Raju (*ecclesia est paradisus*) (Bandmann 1972, 71). Zgodnie z takim rozumieniem, jako obrazowanie rajskiej rzeczywistości interpretowane są roślinno-kwiatowe i owocowe dekoracje oraz wyobrażenia zwierząt w wystroju wczesnochrześcijańskich i romańskich świątyń. Eva Börsch-Supan w takim kluczu interpretuje malarskie dekoracje kwiatowo-roślinne oraz mozaiki z wyobrażeniem kwiatów, owoców i zwierząt w kościołach i budowlach związanych z kultem z pierwszych wieków chrześcijaństwa, m.in. w bazylice w Akwilei, mauzoleum/kościół Sancta Constanza w Rzymie, mauzoleum Galii Placidii czy Baptysterium Ortodoksów w Rawennie (Börsch-Supan 1967, 79-97).

1. *ARBOR VITAE IN MEDIO PARADISI* – KRZYŻ W CENTRUM KOŚCIOŁA NA PLANIE Z SANKT GALLEN

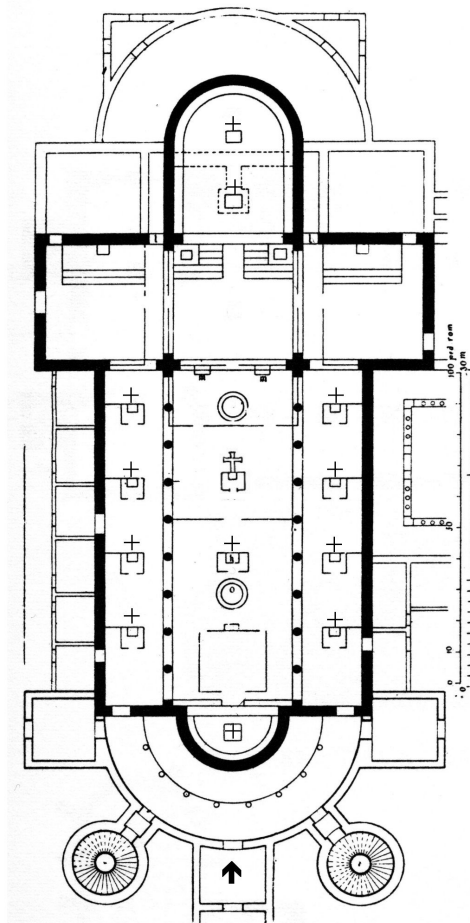
Taka interpretacja kościoła (wraz z klasztorem – *claustrum est paradisus*) znalazła w średniowieczu szczególną popularność wśród wspólnot mniszych (Kobielus 1995, 152; Kobielus 1997, 158-161). Oryginalnym i wczesnym, bo z początku IX w., świadectwem takiego widzenia świątyni jest kościół na *Planie z Sankt Gallen* – idealnej wizji benedyktyńskiego opactwa wykreślonej w 819 r. (il. 1)². Co prawda kościół ten – podobnie jak i całość klasztornej założenia rozrysowana na planie – nigdy nie został zbudowany (może być dziś traktowany jako wczesny przykład sztuki konceptualnej)³, lecz intencja podana przez autora planu (Haito, opat Reichenau) w dedykacji dla obdarowanego nim opata Sankt Gallen Gozberta: że wprowadzić nie wymaga on (Gozbert) pouczenia z jego strony, lecz wykonał ten

² Pergamin, rysunek czerwonym, a inskrypcje brunatnym inkaustem, 112x77,5 cm, Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 1092. Ostatnio dokładną datę powstania *Planu z Sankt Gallen* zaproponował Sebastian Scholz, interpretując jedną z charakterystycznych inskrypcji na planie jako chronogram/chronostych podający rok 819 (Scholz 2008). Na temat *Planu z Sankt Gallen* – Jacobsen (1992).

³ Opat Gotzbert wznosił w Sankt Gallen w latach 830-835 kościół opacki istotnie różniący się od zaproponowanego na planie z 819 r. (Jacobsen 1992, 176-185; Nowiński 2000, 100-101).

A

B

il. 1. Plan kościoła z rozmieszczeniem ołtarzy na *Planie z Sankt Gallen*: A. fragment oryginalnego manuskryptu z planem kościoła, fot. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek; B. rysunek klasztornej kościoła na podstawie oryginału wg Dehio i Bezold (1887).

plan dla niego samego, aby dać mu okazję do studiów i rozważań⁴, wskazuje na wspólny dla autora i adresata potencjał wiedzy na temat benedyktyńskiego klasztoru i kościoła. Całość ma zatem przemyślaną koncepcję, ideowo spójną ze znaną obydwu zakonną tradycją.

Na wykreślonym przez siebie planie opat Haito przedstawił kościół jako trzynawową bazylikę z transeptem i dwiema apsydami: od wschodu i od zachodu. Do obu apsyd przylegają półkoliste dziedzińce opisane na planie jako *Paradisus* – w ten sposób, otoczony rajskimi dziedzińcami, sam kościół został przedstawiony jako

⁴ „Ne suspiceris autem me haec ideo elaborasse, quod vos putemus nostris indigere magisteriis, sed potius ob amorem dei tibi soli perscrutinanda pinxisse amicabili fraternitatis intuitu crede” (cyt. za: Berschin 2014, 6, pkt 1).

il. 2. Drewniana makietą opactwa przedstawionego na *Planie z Sankt Gallen*, widok od strony zachodniej z parą wież flankujących wejście do świątyni. Lapidarium opactwa Sankt Gallen, fot. WolfD59.

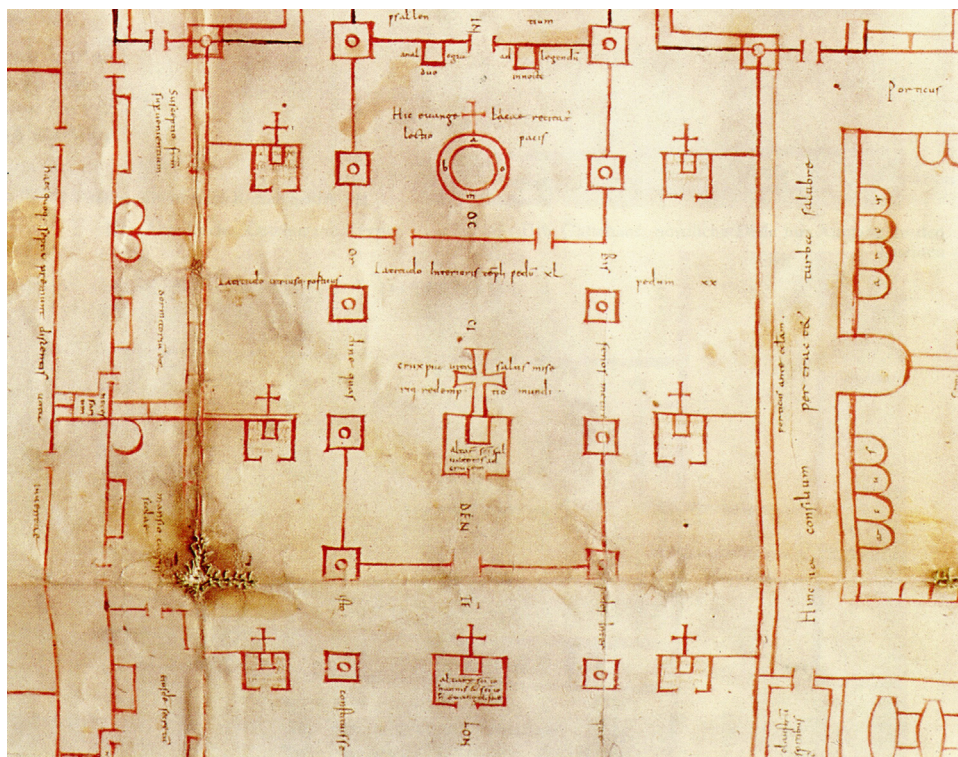
przestrzeń Raju. Przez dziedziniec zachodni klasztornego założenia prowadzi główne wejście do świątyni. Wejście to flankują dwie wieże poświęcone archaniołom: Michałowi (północna) i Gabrielowi (południowa); na piętrze wież znajdowały się dedykowane im ołtarze (il. 2)⁵. Dwie wieże i dwaj archaniołowie bronią zatem wejścia do rajskiej przestrzeni kościoła, bronią też całego założenia, o czym informuje inskrypcja przy wieży północnej: *ad universa super inspicienda*. Układ ten odpowiada sytuacji z Księgi Rodzaju, gdy po grzechu i wygnaniu z Raju pierwszych ludzi, Bóg postawił anielską straż u bramy Raju i drogi do Drzewa Życia (Rdz 3,24).

Zgodnie z biblijnym opisem, Drzewo Życia (*arbor vitae*) rośnie po środku Raju (Rdz 2,9). W kościele na *Planie z St. Gallen* Drzewem Życia jest stojący w jego centrum przy ołtarzu krzyż z wizerunkiem Zbawiciela – *Altare sancti Salvatoris ad Crocem* (Sennhauser 2001, 30-31). Komentarz zamieszczony przy tym krzyżu wyjaśnia, że – podobnie jak *arbor vitae* – jest on łaskawym źródłem życia, zbawieniem i odkupieniem nędznego świata (*Crux pia vita salus miserieque redemptio mundi*)⁶. Jego dominującą we wnętrzu pozycję akcentuje nie tylko centralne usytuowanie, ale także wyróżniający go graficznie kształt⁷. Wokół tego krzyża i jego ołtarza zgromadzony jest w kościele zespół pozostałych szesnastu ołtarzy, z których każdy zaznaczony jest prostym krzyżykiem (il. 3). Dedykowane świętym, których obecność miały urzeczywistniać zdeponowane w nich relikwie, ukazują ich – wręcz poglądowo – w niebiańskiej hierarchii i chwale, jako mieszkańców

⁵ Na planie obu wieżom towarzyszą objaśniające inskrypcje – północnej: *In summitate altare sancti Michaelis arch[angeli]*, południowej: *In fastigio altare sancti Ga[br]helis arch[angeli]* (Berschin 2014, 11, pkt 17).

⁶ Inskrypcja komentująca krzyż na planie (cyt. za: Berschin 2014, 11, pkt 17).

⁷ Krzyż o tak rozbudowanym kształcie ukazany jest na planie jeszcze tylko raz – w centrum zakonnego cmentarza.

il. 3. Fragment Planu z Sankt Gallen: część centralna kościoła z zaznaczonym monumentem krzyża ustawionym pośrodku świątyni w otoczeniu bocznych ołtarzy. Fot. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek.

rzeczywistości Rajskiego Ogrodu, nad którą górują istoty anielskie (ołtarze na wieżach/emporach z ich archanielskim *patrocinium*). Obok ołtarzy dedykowanych aniołom, znalazły się tu ołtarze: świętych męczenników i wyznawców, mężczyzn i dziewczyn, apostołów i lokalnych świętych⁸. Podobną aranżację dziewiętnastu ołtarzy prezentował m.in. kościół św. Michała w Hildesheim, gdzie na emporach transeptów zostały rozmieszczone ołtarze dedykowane chórom anielskim (Bandmann 1962, 396, 406-408)⁹.

Podczas praktykowanej wówczas w liturgii benedyktyńskiej ceremonii *circuire altaria* procesjonalnie wędrowano po świątyni – w tym przypadku jako po „świętym krajobrazie” Rajskiego Ogrodu, wizytując obecnych tam w swoich relikwiach świętych. Nieoceniony Alkuin pozostawił w tym przypadku poetyckie świadectwo

⁸ Patrocinia ołtarzy na Planie z St. Gallen układają się następująco: w apsydzie wschodniej – św. Pawła; w prezbiterium – Matki Bożej i św. Gallusa; w transepcie parami, zaczynając od płu.: św. Benedykta i św. Kolumbana (oba przy wejściu do krypty), św. Filipa i św. Andrzeja; w nawach bocznych parami, zaczynając od płu.: św. Szczepana i św. Wawrzyńca, św. Marcina i św. Maurycego – po środku ołtarz św. Krzyża, św. Niewiniątek i św. Sebastiana – po środku ołtarz św. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty, św. Cecylii i Łucji i św. Agnieszki i Agaty; w apsydzie zachodniej – św. Piotra; na piętrach wież – archaniołów Michała i Gabriela.

⁹ Na temat dyspozycji ołtarzy w kościele św. Michała w Hildesheim – Ahn (2004, 60-61).

takiego rozumienia wnętrza klasztornej kościoła. W *Pieśni 98: Ścieżka do kościoła*, zachęcając konfratrów do nawiedzania klasztornej świątyni, napisał:

*Niech ci ta ścieżka, bracie, nie wyda się trudna!
Jeśli nią bowiem pójdziesz, trafisz do kościoła (...)
niech w twych ustach dźwięczy zawsze chwała Boża,
A pójdzie z tobą razem święty anioł z nieba,
skoro ujrzy, jak Boga hymnami wysławiasz.
W kościele zaś w twą radość włączy się z weselem
rozśpiewany chór świętych z orszaku Chrystusa.
Ich to liczne relikwie tu pobożnie czczone
niech ci się droższe staną niż tysiąc talentów! (...)
Czy może ci się wydać zbyt długa ta droga,
jeżeli bramy niebios przed tobą otwiera?¹⁰*

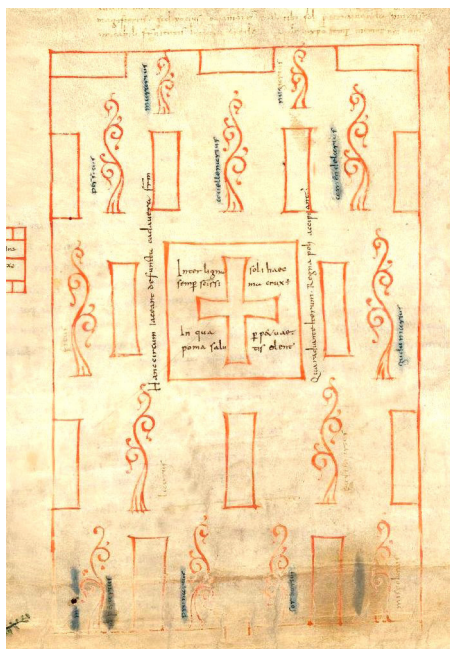
2. SANCTISSIMA CRUX, IN QUA PERPETUAE POMA SALUTIS OLENT – KRZYŻ W CENTRUM KLASZTORNEGO CMENTARZA ZAPOWIEDZIĄ PARUZI I RAJSKIEJ NAGRODY

Dla dopełnienia obrazu krzyża ukazanego na *Planie z Sankt Gallen* w centrum kościoła jako Drzewo Życia w pośrodku Raju, należy zwrócić uwagę na fakt, że krzyż o tak rozbudowanym kształcie ukazany jest na tym planie jeszcze tylko raz – w centrum zakonnego cmentarza, otoczony drzewami o symbolicznym znaczeniu. Kształt krzyża cmentarnego powtarza formę krzyża z centrum kościoła; w przemysłowej koncepcji opata Haito takie podobieństwo nie jest przypadkowe. Monument ten otaczają na cmentarzu drzewa (podpisane z nazwy) reprezentujące arboretum Rajskiego Ogrodu¹¹, pośród nich rozlokowane są mogiły mnichów. Całość tworzy także i tutaj kompozycję „świętego krajobrazu”, a krzyż „wyrasta” w centrum cmentarnego ogrodu i drzew, które go otaczają (il. 4). Jednoznacznie komentuje to opisana wokół niego inskrypcja: *Pośród drzew krzyż jest zawsze najświętszy / to na nim pachną owoce wiecznego zbawienia. / Wokół niego niech spoczywają ciała zmarłych braci / [aby] gdy on ponownie zajaśnieje, przyjęli [nagrodę] królestwa niebieskiego*¹². Krzyż, jako znak Syna Człowieczego, ukaże się powtórnie w blasku i mocy w momencie powtórnego przyjścia Chrystusa na świat – Paruzji (Mk 24,30). Zapowiedzią

¹⁰ Alcuin 1881, *Carmen* XCVIII: „Non, rogo dura tibi videatur semita fratrum” (tłumaczenie Anny Świderkówny za: Muza łacińska 2007, 206-207).

¹¹ 1. *Malus vel perarius*, 2. *Prunarius*, 3. *Sorbarius*, 4. *Mispolarius*, 5. *Laurus*, 6. *Castenarius*, 7. *Ficus*, 8. *Guduniarius*, 9. *Persicus*, 10. *Avellenarius*, 11. *Amendelarius*, 12. *Murarius*, 13. *Nugarius*, w tłumaczeniu: 1. jabłoń lub grusza, 2. śliwa, 3. jarzab domowy (*Sorbus domestica*), 4. nieszpulka zwyczajna (*Mespilus germanica*), 5. laur, 6. kasztan jadalny, 7. figa, 8. pigwowiec, 9. brzoskwinia, 10. orzech laskowy, 11. drzewo migdałowe, 12. morwa, 13. orzech włoski (Bersch 2014, 20). Plan cmentarza jako obraz rajskiego ogrodu interpretuje także Sennhauser (2004, 33-34).

¹² „Inter ligna soli haec semper sanctissima crux est / In qua perpetuae poma salutis olent / Hanc circum iaceant defuncta cadavera fratrum / Qua radiante iterum regna poli accipiant (cyt. za: Berschin 2014, 20, pkt 45).

il. 4. Fragment Planu z Sankt Gallen (część południowo-wschodnia): klasztorny cmentarz z ustawionym w środku monumetem krzyża w otoczeniu mogił mnichów i rajskich drzew. Fot. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek.

i przypomnieniem tego wydarzenia ma być okazały krzyż ustawiony w centrum klasztornej cmentarza.

Oba monumenty krzyża na *Planie* z Sankt Gallen – stojący w centrum kościoła jako Drzewo Życia pośrodku Raju i ustawiony w centrum cmentarza jako zapowiedź Paruzji i nagrody życia wiecznego, stanowią syntezę historii Zbawienia, której początkiem był *Paradisus*, a końcem będzie *Parusia*. Symboliczna relacja pomiędzy miejscami lokalizacji obu krzyży może być także postrzegana jako alegoryczny obraz drogi zakonnego powołania każdego z mnichów: od życia i zasług pozyskanych w rajskiej przestrzeni klasztoru i kościoła klasztornej (*claustrum/ecclesia est paradisus*) po spoczynek po śmierci w cieniu najświętszego krzyża i – ostatecznie – wonną nagrodę owoców zbawienia z Drzewa Życia w wieczności (*in qua perpetuae poma salutis olent*).

Kościół na *Planie* z St. Gallen, i jego interpretacja w nurcie idei *ecclesia est paradisus*, pozostają – po północnej stronie Alp – jednym z wczesnych przykładów postrzegania przestrzeni świątyni jako odwzorowanie rzeczywistości Raju. Idea ta, podjęta i kontynuowana w tradycji benedyktyńskiej, znajdzie w dojrzałym średniowieczu szeroką popularność.

3. *PARADISUS CLAUSTRALIS*

Propagatorem postrzegania klasztoru i kościoła jako Raju (*claustrum/ecclesia est paradisus*) był Piotr Damiani (Petrus Damiani, zm. 1072); dzięki jego pismom idea ta zyskała powszechne przyjęcie i weszła do kanonu interpretacji życia zakonnego oraz służących mu budowli. Wyjaśniając znaczenie terminu *paradisus claustralis*, Piotr Damiani przywołał nie tylko klasztor, w którym zakonnicy spełniają gorliwie praktyki religijne i zakonne, ale także klasztorny kościół z jego ołtarzem, gdzie Bóg jest karmiącym i pokarmem, ofiarującym i ofiarą. To tutaj, dniem i nocą, mnisi oddają Bogu chwałę, celebrując *officium divinum*¹³. Za Piotrem Damianem

¹³ „Vere claustrum est paradisus (...) Haec est illa sublimis mensa, in qua Deus est et cibus et cibans, munerans et munera, offerens et oblatum (...) Videas hunc sacris lectionibus intendentem, illum incumbens orationis, hunc pro suis excessibus lacrymantem, illum in Dei laudibus

takie rozumienie klasztornej świątyni propagował m.in. św. Bernard z Clairvaux (zm. 1153) i środowisko cysterskie (Bernard z Clairvaux, *Sermo* XLII, 4; Nowiński 2016, 91-108). W interpretacji kościoła jako Raju krucyfiks, usytuowany w centrum średniowiecznych kościołów (*crux in medio ecclesie*), był postrzegany jako Drzewo Życia (*arbor/lignum vitae*) rosnące pośrodku Rajskiego Ogrodu (Rdz 2,8-9; Bandmann 1962, 407). Cysters Tomasz z Cîteaux (znany też jako Tomasz z Perseigne, zm. ok. 1190) objaśniał obrazowo kościół jako Ogród Raju (*hortus est ecclesia /.../ interpretatur pro paradiso*) – „rosną w nim fiołki wyznawców, róże męczenników, lilie dziewic, złoto aniołów, w nim trud wyznawców przemienia się w nieskazitelny szkarłat, krew męczenników w królewską purpurę, czystość dziewic w piękność lilii, złoto zaś aniołów w wieczny blask” (Kobielus 1997, 144).

Komentarz Honoriusza z Autun (zm. ok. 1150) na temat alegorycznego znaczenia kościoła można uznać za syntetyczne podsumowanie rajskiej symboliki świątyni w średniowieczu: *Allegorice ecclesia est paradysus, omnibus spiritualis deliciis plenus. (...) Lignum vitae est sancta crux, cujus fructus est Christi corpus, de quo qui digne comederit, non morietur in anima in aeternum* (*Expositio in Cantica Canticorum*, 425) – kościół jest obrazem Raju (*ecclesia est paradysus*), pełen wszelkich rozkoszy duchowych. Wśród drzew w nim rosnących na pierwszym miejscu należy wymienić Drzewo Życia, którym jest święty krzyż z ciałem Chrystusa jako owocem dającym życie wieczne (*lignum vitae est sancta crux*)¹⁴.

BIBLIOGRAFIA:

- Alcuin 1881. Alcuini (Albini), Carmina. W: *Monumenta Germaniae Historica, Poetarum Latinorum Medii Aevi*, t. 1, 160-351. Berolini: Apud Weidmannos.
- Ahn, Jae-Lyong. 2004. *Altar und Liturgieraum im römisch-katholischen Kirchenbau. Eine bauhistorische Betrachtung unter besonderer Berücksichtigung der Veränderung des Standorts des Altars nach dem Zweiten Vatikanischen Konzil (1962-1965)*. Aachen: Publikationsserver der RWTH Aachen University.
- Bandmann, Günter. 1962. Früh- und hochmittelalterliche Altaranordnung als Darstellung. W: *Das erste Jahrtausend. Kultur und Kunst im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr*, red. Viktor H. Elbern, Textband I, 371-411. Düsseldorf: Verlag L. Schwann.
- Bandmann, Günter. 1972. Die vorgotische Kirche als Himmelsstadt. *Frühmittelalterliche Studien*, 6, 67-93.
- Bernard z Clairvaux, *Sermo* XLII. S. Bernardi Claraevallensis. *Sermones de diversis. Sermo XLII*. „Patrologia Latina“ 183, 661-665.

exultantem, hunc vigilantem, jejuniantem, et illum officio pietatis sibi ad lavicem invidere. Nocte consurgunt ad confitentendum Deo; vespere, mane et meridie narrant et annuntiabant laudem ejus, et omnia illorum sedulitas in orbem divini rotatur obsequii” (Petrus Damiani *Sermo* LIX).

¹⁴ „Allegorice ecclesia est paradysus, omnibus spiritualis deliciis plenus. (...) Lignum vitae est sancta crux, cujus fructus est Christi corpus, de quo qui digne comederit, non morietur in anima in aeternum” (*Expositio in Cantica Canticorum*, 425).

- Berschlin, Walter. 2014. *Die schriftlichen Quellen zur Baugeschichte von St. Gallen ca. 680-1200 n. Chr.* Dostęp: 18.11.2019. http://www.fsma.ch/fileadmin/user_upload/Dokumente/Berschlin_Quellen.pdf.
- Börsch-Supan, Eva. 1967. *Garten-, Landschafts- und Paradiesmotive im Innenraum. Eine ikonographische Untersuchung.* Berlin: Bruno Hessling.
- Dehio, Georg i Gustaw Bezold. 1887. *Kirchliche Baukunst des Abendlandes. Historisch und systematisch dargestellt*, Atlas, t. 1. Stuttgart: J.G. Cotta.
- Expositio in Cantica Canticorum. Honorii Augustodunensi. *Expositio in Cantica Canticorum. Secundus Tractatus.* „Patrologia Latina” 172, 397-496.
- Jacobsen, Werner. 1992. *Der Klosterplan von St. Gallen und die Karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840.* Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft.
- Kobieliński, Stanisław. 1995. Sposoby przywracania rajskej harmonii w życiu zakonnym w epoce średniowiecza. *Studia Theologica Varsoviensia*, 1, 151-160.
- Kobieliński, Stanisław. 1997. *Człowiek i Ogród Rajski w kulturze religijnej średniowiecza.* Warszawa: PAX.
- Muza łacińska. 2007. *Muza łacińska. Antologia poezji wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej (III-XIV/XV w.),* oprac. Marek Starowieyski. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy Im. Ossolińskich.
- Nowiński, Janusz. 2000. *Ars eucharistica. Idee, miejsca i formy towarzyszące przechowywaniu Eucharystii w sztuce wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej.* Warszawa: Neriton.
- Nowiński, Janusz. 2016. *Ars cisterciensis. Kościół cysterski w średniowieczu – wyposażenie i wystrój.* Warszawa: New Media Concept.
- Petrus Damiani, Sermo LIX. S. Petri Damiani. *Sermones. Sermo LIX.* „Patrologia Latina” 144, 835-839.
- Scholz, Sebastian. 2008. Ein Chronogramm im St. Galler Klosterplan? Anmerkungen zur Neudatierung des Klosterplans und zur Verwendung von Chronogrammen im frühen Mittelalter. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 64, 109-118.
- Sennhauser, Hans Rudolf. 2001. *Klosterplan und Gozbertbau – zur Rekonstruktion des Gozbertbaues und zur Symbolik des Klosterplanes.* Zürich: Hochschulverlag AG an der ETH.